

Περί Αλληλεγγύης και Αλτρουισμού

Γιάννης Α. Φίλης

*Ομιλία που δόθηκε στο Πνευματικό Κέντρο Χανίων στις 26-5-2016
με την ευκαιρία του 41^{ου} Συνεδρίου της Πολιτιστικής Ένωσης
Εργαζομένων του ΟΤΕ*

Η αλληλεγγύη και ο αλτρουισμός είναι δυο λέξεις φορτισμένες συναισθηματικά και ηθικά. Όμως η βάση τους είναι βιολογική και σχετίζεται άμεσα με την ανθρώπινη εξέλιξη και την κοινωνική επιβίωση.

Οι άνθρωποι ζούσαν αρχικά σε μικρές ομάδες που τις συνέδεαν δεσμοί επιβίωσης. Κυνηγούσαν μαζί, αμύνονταν στους εχθρούς μαζί, αντιμετώπιζαν τα στοιχεία της φύσης μαζί. Με την εξέλιξη της γνώσης και της τεχνολογίας οι οικογένειες και οι μικρές ομάδες επεκτάθηκαν σε μικρές κοινότητες, ύστερα χωριά, και μετά πόλεις και έθνη. Η ενστικτώδης λογική πίσω από την ομαδοποίηση είναι η επιβίωση. Οι μοναχικοί άνθρωποι, εκτεθειμένοι στα στοιχεία της φύσης και τους εχθρούς, τρελαίνονται ή δεν επιβιώνουν όσο απαιτείται για να πολλαπλασιαστούν και εξαφανίζονται.

Οι ομαδική συμβίωση στους ανθρώπους αλλά και στα ζώα δημιουργεί ιεραρχίες και οι ιεραρχίες ανταγωνισμούς. Οι άνθρωποι ανταγωνίζονται σε ατομικό επίπεδο για μια καλύτερη πρόσβαση στην τροφή και στο νερό, στα μέσα παραγωγής, στον πλούτο, στην ιεραρχία που παίρνει τις αποφάσεις. Και οι ομάδες ανταγωνίζονται μεταξύ τους για τους ίδιους λόγους. Η Ιστορία βρίθει από ανταγωνισμούς, συχνά αιματηρούς, από την Αθήνα και τη Σπάρτη, τη Ανατολική και τη Δυτική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία μέχρι τις χώρες της Ευρώπης τις τελευταίες εκατονταετίες και τις σύγχρονες αυτοκρατορίες με κυρίαρχες τις ΗΠΑ. Όλες οι ιστορίες δόξας στο πεδίο της μάχης δεν είναι τίποτα περισσότερο από αφηγήσεις βιολογικής και κοινωνικής επιβίωσης.

Καθώς λέει ο μεγάλος βιολόγος και πατέρας της βιογεωγραφίας και της κοινωνικής βιολογίας, Edward O. Wilson, «Είμαστε όλοι γενετικές χίμαιρες, άγιοι και αμαρτωλοί ταυτόχρονα, πρωταθλητές της αλήθειας και υποκριτές—όχι γιατί οι ανθρωπότητα απέτυχε να φτάσει σε ένα προκαθορισμένο θρησκευτικό ή ιδεολογικό ιδεώδες, αλλά λόγω της πορείας του είδους μας μέσα στα εκατομμύρια χρόνια βιολογικής εξέλιξης.»

Όλοι έχουμε την ανάγκη να ανήκουμε φυλετικά, εθνικά, θρησκευτικά, πολιτικά. Η ομάδα είναι και η ταυτότητά μας που συνήθως μας δίνει μια αίσθηση ανωτερότητας έναντι των άλλων ομάδων. Έχουν γίνει πειράματα με αθλητικές ομάδες όπου οι παίκτες επιλέγονται τυχαία. Στους παίκτες κάθε ομάδας αναπτύσσεται αυτόματα μια αίσθηση ανωτερότητας έναντι των άλλων, αν και όλοι γνωρίζουν ότι η επιλογή ήταν τυχαία. Όταν ήμουν μικρός πάντα με απασχολούσε ή αιώνια διαμάχη Ολυμπιακού και Παναθηναϊκού, δεξιών και αριστερών, χριστιανών και μουσουλμάνων. Αργότερα διαπίστωσα ότι το φαινόμενο υφίσταται σε όλες τις χώρες χωρίς εξαίρεση.

Ο ανταγωνισμός έχει δύο επίπεδα, ατομικό και ομαδικό. Στο πρώτο επίπεδο τα άτομα μιας ομάδας ανταγωνίζονται μεταξύ τους για να βελτιώσουν τη θέση τους υλική ή κοινωνική. Οι ατομιστές εδώ υπερισχύουν των αλτρουιστών. Στην ακραία του μορφή ο ατομισμός διαλύει την ομάδα. Στο δεύτερο επίπεδο, που είναι αντισυμμετρικό του προηγούμενου, οι ομάδες ανταγωνίζονται για την επικράτηση, όπως γίνεται σήμερα με τα κράτη με κύριο όπλο την οικονομική και τη στρατιωτική ισχύ. Οι ομάδες με τους περισσότερους αλτρουιστές υπερισχύουν σε αυτό το παιχνίδι. Στην ακραία της μορφή η αλτρουιστική ομάδα δημιουργεί ομοίομορφους δούλους μιας μυρμηγκοφωλιάς, χωρίς προσωπικότητα και ποικιλομορφία. Αυτό έχει συμβεί για μικρά χρονικά διαστήματα με την ακραία βία σε απολύτως αυταρχικά καθεστώτα και με ηγέτες όπως ο Στάλιν, ο Πολ Ποτ, ο Μάο, ο Χίτλερ, ο Πινοτσέτ, ο Παπαδόπουλος.

Η προαιώνια πάλη του καλού και του κακού ή ισοδύναμα του αλτρουισμού και του ατομικού ανταγωνισμού είναι μέρος της εξελικτικής διαδικασίας και η ισορροπία δεν βρίσκεται ούτε στην άκρη του απόλυτου καλού ούτε στην άκρη του απόλυτου κακού. Κανένα από τα δύο δεν είναι συμβατό με τη φύση και κατά συνέπεια με την κοινωνική οργάνωση της ανθρωπότητας. Η κοινωνία των ανθρώπων είναι δυναμικά ευσταθής, εξελίσσεται δηλαδή διαρκώς χωρίς να καταστρέφεται, με κάποιο μείγμα ατομισμού και αλτρουισμού ανάλογα με τις κρατούσες συνθήκες. Τα συστήματα απόλυτης ελευθερίας, ισότητας, δικαιοσύνης κλπ, υφίστανται μόνο στη φαντασία ψυχοπαθών ή αφελών ιδεολόγων.

Καθώς λέει ο μεγάλος φιλόσοφος του 20^{ου} αιώνα Isaiah Berlin, «Κανένας δεν μπορεί να έχει ό,τι θέλει όχι μόνο στην πράξη, αλλά ακόμη και στη θεωρία.» Αυτή είναι η φύση, αυτός είναι ο κόσμος μας.

Έχουμε μια φυσική άπωση προς οποιαδήποτε απώλεια. Είμαστε εκ φύσεως συντηρητικοί. Σκεφθείτε τα ακόλουθα δύο ερωτήματα: «Θα κάνατε μια επένδυση με πιθανότητα να κερδίσετε 80%;» και την ερώτηση «Θα κάνατε μια επένδυση με πιθανότητα να χάσετε 20%;» Οι δυο ερωτήσεις είναι ταυτόσημες και θα περίμενε κανείς να λάβει τις ίδιες περίπου θετικές απαντήσεις. Όμως όχι. Στη δεύτερη ερώτηση που εμπεριέχει τη φράση ‘να χάσετε’ απαντούν θετικά πολύ λιγότεροι απ’ ό,τι στην πρώτη. Θέλουμε ευστάθεια στην εργασία, στον γάμο, στο εισόδημα, στα περισσότερα πράγματα της ζωής μας. Δεν μας αρέσουν οι μεγάλες αλλαγές. Θέλουμε το περιβάλλον μας να είναι γνωστό. Γνωρίζοντας καλά το περιβάλλον γνωρίζουμε τι είναι φιλικό και τι εχθρικό και έτσι αυξάνουμε την πιθανότητα επιβίωσης. Και αυτό έχει τις ρίζες του στα βάθη του χρόνου και είναι εγγεγραμμένο στον εγκέφαλό μας.

Η γνώση του περιβάλλοντος δημιουργεί την εξοικείωση και η εξοικείωση έρχεται με την επανάληψη. Με την επανάληψη από την παιδική ηλικία εξοικειωνόμαστε με πολλά, ακόμη και προφανή ψέματα. Πόσοι δεν πιστεύουν ότι ο κόσμος έχει ωραία μέρη, αλλά αντικειμενικά το πιο ωραίο μέρος είναι το χωριό τους και η πιο ωραία χώρα είναι η Ελλάδα γιατί έχει το καλύτερο κλίμα, τα ωραιότερα τοπία και τον πιο σημαντικό πολιτισμό της γης. Δεν είμαι σίγουρος αν θα συμφωνούσε με αυτό ένας κάτοικος της Λαπωνίας ή του Νότιου Ειρηνικού. Οι Γερμανοί είχαν πιστέψει στην ανωτερότητα της φυλής τους και στην κατωτερότητα των Εβραίων, των Αθίγγανων, και των Σλάβων.

Η εξοικείωση με το περιβάλλον οδηγεί στη γνώση τι είναι και τι δεν είναι ασφαλές και στην προσκόλληση στα ασφαλή πράγματα. Έτσι ξεκινάει η κοινωνική οργάνωση, βάση της οποίας είναι ο αλτρουισμός και η αλληλεγγύη.

Ο αλτρουισμός δεν είναι κάποια σπάνια ηθική συμπεριφορά αλλά θεμελιώδης ανθρώπινη λειτουργία που ερμηνεύτηκε πρόσφατα μαθηματικά με τη θεωρία της φυσικής επιλογής εφαρμοσμένης, όχι στο σύνηθες επίπεδο των γονιδίων, αλλά στο επίπεδο των ομάδων. Χωρίς αλτρουισμό δεν υπάρχει η ομάδα και δεν επιβιώνει η οικογένεια, η φυλή, το έθνος. Θα νόμιζε κανείς ότι ο αλτρουισμός είναι κάποια ανώτερη λειτουργία ψυχική που εξελίχθηκε σχετικά πρόσφατα με σκοπό να αντισταθμίσει τον ατομισμό. Οι νευρολόγοι ανακάλυψαν προ λίγων ετών με τη λεγόμενη λειτουργική μαγνητική τομογραφία, που καταγράφει σε πραγματικό χρόνο τις περιοχές του εγκεφάλου που διεγείρονται εν δράσει, ότι ο αλτρουισμός είναι μια από τις στοιχειώδεις λειτουργίες του εγκεφάλου. Οι εγκέφαλοι όλων μας περιέχουν

νευρικά κυκλώματα που μας δίνουν ευχαρίστηση όταν επιτελούμε πράξεις αλτρουισμού. Βεβαίως η προδιάθεση αλτρουισμού ποικίλει μεταξύ των ατόμων, όπως ποικίλουν όλες οι δεξιότητες και οι βιολογικές προδιαθέσεις.

Σε συμφωνία με τα νευρολογικά ευρήματα, οι ψυχολόγοι έχουν ανακαλύψει ότι ο εθελοντισμός βελτιώνει το γενικό επίπεδο ευτυχίας και υγείας των εθελοντών και ελαττώνει τα επίπεδα άγχους και κατάθλιψης. Οι γενναιόδωροι άνθρωποι είναι ευτυχέστεροι και αντιστρόφως.

Ακόμη πιο ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο αλτρουισμός δεν είναι ανθρώπινη αποκλειστικότητα. Πολλά ζώα έχουν ξεκάθαρα χαρακτηριστικά αλτρουισμού. Οι λύκοι μετά από επιτυχές κυνήγι φέρνουν κρέας στα μέλη της αγέλης που δεν συμμετείχαν στο κυνήγι. Οι βαβουίνοι μπονόμπο βοηθούν τραυματισμένα ή άρρωστα μέλη της αγέλης. Τα δελφίνια βοηθούν άλλα άρρωστα δελφίνια και τα σπρώχνουν στην επιφάνεια της θάλασσας για να μην πνιγούν. Οι μαγκούστες φροντίζουν άλλες άρρωστες ή ηλικιωμένες μαγκούστες. Πολλά πουλιά φρουρούν τις φωλιές με νεογνά άλλων πουλιών. Τα κοινωνικά έντομα, μυρμηγκια, μέλισσες και σφήκες θυσιάζονται για το καλό του σμήνους και η ζωή τους είναι η πιο ακραία μορφή αλτρουισμού, αφού εργάζονται απολύτως για την επιβίωση του σμήνους και όχι την ατομική τους. Τα παραδείγματα μπορούν να συνεχιστούν επί μακρόν.

Στο επίπεδο των ανθρώπων δύο παράγοντες δρουν αντίθετα προς τον ενστικτώδη αλτρουισμό. Ο πρώτος είναι η μεγάλη ανισότητα κατανομής του πλούτου. Άσχετα από το απόλυτο επίπεδο του κατά κεφαλήν εισοδήματος, οι μεγάλες ανισότητες προκαλούν αύξηση της εγκληματικότητας, επιδείνωση της δημόσιας υγείας και πτώση της ποιότητας της ζωής. Οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται και τόσο για το πόσα έχουν σε απόλυτη τιμή, αλλά για το πόσα έχουν συγκριτικά με τον πλησίον. Τι εισοδηματική και κοινωνική θέση έχουν σε σχέση με τους ομοίους τους. Αν είναι χαμηλά βλέπουν με φθόνο εκείνους που είναι ψηλότερα, ενώ αν είναι ψηλά βλέπουν με περιφρόνηση εκείνους που είναι χαμηλότερα. Ο αλτρουισμός υπ' αυτές τις συνθήκες περιορίζεται ενώ εντείνεται ο ατομικός ανταγωνισμός. Πάντα μιλάω για συμπεριφορά κατά μέσον όρο.

Ο δεύτερος παράγοντας είναι το ίδιο το χρήμα. Το χρήμα αυξάνει τον ατομισμό. Οι άνθρωποι που επηρεάζονται από το χρήμα δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες των άλλων, δεν θέλουν εξαρτήσεις από τους άλλους και δεν γίνονται εθελοντές. Έχει διαπιστωθεί ότι όταν στην εθελοντική αιμοδοσία προστεθεί κάποια

χρηματική αμοιβή, ο αριθμός των εθελοντών μειώνεται. Σε μια ομάδα φοιτητών δόθηκαν χρήματα και μετά τους ζητήθηκε να γνωριστούν με κάποιους άγνωστους και να συζητήσουν μαζί τους. Σε μια άλλη δεν δόθηκαν χρήματα. Οι φοιτητές που έλαβαν χρήματα κρατούσαν μέση απόσταση από τους αγνώστους 1.18 μ, ενώ οι άλλοι κρατούσαν μέση απόσταση 0.8 μ. Και μόνη η μνεία του χρήματος κάνει τους ανθρώπους να αποφεύγουν επαφές με τους συνανθρώπους.

Ο εγκέφαλός μας εμπεριέχει πολλά νευρικά δίκτυα που επί εκατομμύρια χρόνια μας βοήθησαν προσαρμοστικά να επιβιώσουμε. Όμως κάποια από αυτά σήμερα, στην πολύπλοκη τεχνολογική κοινωνία μας, συνιστούν εμπόδιο στις άμεσες προσαρμογές που απαιτούνται για την επιβίωση. Αντιδρούμε εύκολα σε προφανείς κινδύνους όπως σε έναν ανεμοστρόβιλο ή στη θέα μιας οχιάς. Μακροχρόνια όμως πάσχουμε από μυωπία. Αδυνατούμε να αναλάβουμε άμεσες και σοβαρές δράσεις για την περικοπή εκπομπών αερίων θερμοκηπίου που μεταβάλλουν το κλίμα με οδυνηρές συνέπειες. Αδυνατούμε να αναλάβουμε δράσεις για τη δικαιότερη κατανομή του πλούτου ανάμεσα στους ανθρώπους όταν οι χαώδεις ανισότητες απειλούν άμεσα την ευστάθεια της κοινωνίας. Έχουμε δυσκολία στην επίλυση των διαφορών μας σε επίπεδο εθνών και καταφεύγουμε στον πόλεμο, συχνά εμφύλιο. Την ώρα που μιλάμε 30 ένοπλες διαμάχες βρίσκονται σε εξέλιξη παγκόσμια με πάνω από 150,000 νεκρούς το 2015.

Τα σύγχρονα προβλήματα πολεμικής βίας, μετανάστευσης, και οικονομικής ανέχειας και ανισότητας απαιτούν συνολική εκπαίδευση και δράση. Ο Σωκράτης είχε ειπεί «ουδείς εκών κακός», εννοώντας, υποθέτω, ότι η φύση μας δεν είναι κακή. Πάντα ο αλτρουισμός υπερτερούσε του ατομισμού ή του φυλετισμού. Το ότι η κοινωνία μας επιβίωσε έως τώρα μαρτυρεί αυτή την πραγματικότητα. Η Ιστορία βρίθει από φρικαλεότητες αλλά και πράξεις γενναιοφροσύνης, αλτρουισμού και προόδου. Και οι τελευταίες είναι αυτές που στο τέλος επικρατούν.

Στην Ελλάδα της κρίσης έχουν δραστηριοποιηθεί δεκάδες χιλιάδες άτομα στον τομέα της αλληλεγγύης και του αλτρουισμού. Πολλοί εργάζονται εθελοντικά σε ανθρωπιστικές οργανώσεις, η Εκκλησία και οι κρατικοί φορείς προσφέρουν δωρεάν σίτιση και καταλύματα, οι πολίτες αφήνουν τρόφιμα σε σούπερ μάρκετ για τους αδυνάτους, άλλοι συνεισφέρουν χρήματα. Οργανώσεις όπως το Χαμόγελο του Παιδιού, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, οι Γιατροί χωρίς Σύνορα, οι Γιατροί του Κόσμου και άλλες πολλές, δραστηριοποιούνται στην υποστήριξη των αδυνάτων. Η

χώρα περνάει δύσκολα, αλλά οι πολίτες δεν διστάζουν να προσφέρουν ό,τι μπορούν στους πρόσφυγες των πολέμων της Μ. Ανατολής που περνούν από τη χώρα μας κατά χιλιάδες, από τον φούρναρη της γειτονιάς και τον αξιωματικό του Λιμενικού μέχρι τον ανώνυμο πολίτη και τον ανώνυμο γιατρό. Πάντα πίστευα ότι μακροχρονίως υπάρχει ελπίδα.

Το 1900 το προσδόκιμο της ζωής παγκοσμίως ήταν 31 χρόνια, σήμερα είναι 71 και στην Ελλάδα 81. Αυτό έγινε χάρη στην επιστήμη, στη δημοκρατία, και στον αλτρουισμό. Η επιστήμη, χωρίς δογματικές αλυσίδες κάθε προέλευσης, είναι το λαμπρότερο δημιούργημα του ανθρώπινου εγκεφάλου μαζί με την τέχνη. Το δημοκρατικό σύστημα, όπως το γνωρίζουμε στον δυτικό κόσμο, έχει πολλά μειονεκτήματα, αλλά είναι το πλέον πολιτικά φιλελεύθερο και το δικαιότερο σε σχέση με όσα συστήματα έχουν εφαρμοστεί σε εθνική κλίμακα. Χώρος για βελτίωση υπάρχει, αλλά αυτό θα γίνει μέσα από ελεύθερες διαδικασίες και όχι από μεγάλες ιδέες που κάποιοι «φωτισμένοι» θα επιβάλουν με την βία. Με την επιστήμη και την ελευθερία μπορούμε να ελπίζουμε ότι το σκοτάδι άλλη μια φορά θα νικηθεί. Η κοινωνία των ανθρώπων θα επιβιώσει και θα προοδεύσει.

Να μια ιστορία που δείχνει τη σκοτεινή και τη λαμπρή όψη της ανθρωπότητας. Το 1941 ο Πολωνός πάστορας Maximilian Kolbe ήταν κρατούμενος στο στρατόπεδο θανάτου του Άουσβιτς επειδή είχε αναμειχθεί σε αντιστασιακές δραστηριότητες κατά των Γερμανών. Ένα πρωινό του Αυγούστου τρεις κρατούμενοι απέδρασαν και οι Γερμανοί σε αντίποινα αποφάσισαν να εκτελέσουν δέκα κρατούμενους αφήνοντάς τους σε ένα υπόγειο χωρίς νερό και τροφή. Ένας από τους δέκα ήταν ο λοχίας του πολωνικού στρατού Franciszek Gajoniczek, ο οποίος φώναξε ότι έχει γυναίκα και παιδιά και δεν έπρεπε να πεθάνει. Τότε ο πάστορας Kolbe βγήκε μπροστά και ζήτησε να πάρει αυτός τη θέση του Gajoniczek. Οι SS δέχτηκαν την ανταλλαγή και έστειλαν τους δέκα στο υπόγειο. Μετά από δύο εβδομάδες οι εννέα είχαν πεθάνει από αφυδάτωση και πείνα αλλά ο πάστορας ήταν ακόμη ζωντανός. Οι SS χρειάζονταν το υπόγειο και εκτέλεσαν τον πάστορα με θανατηφόρα ένεση καρβολικού οξέος. Ο Πάπας Ιωάννης Παύλος II αγιοποίησε τον Kolbe το 1982.

Είμαστε αυτοί που είμαστε. Αυτή είναι η ανθρώπινη φύση. Αντιφατική αλλά ωραία. Αμαρτωλή και ταυτόχρονα αγαθοεργής. Ατομιστική και ταυτόχρονα αλτρουιστική. Για να επιβιώσει στα εκατομμύρια χρόνια εξέλιξης χρειάστηκε όλες τις πλευρές της, αλλά στο τέλος η γενναιόδωρη πλευρά υπερίσχυε γιατί είμαστε

κοινωνικά όντα και κοινωνία χωρίς τη σωστή δόση αλληλεγγύης και αλτρουισμού δεν υπάρχει.

Ποτέ δεν πίστεψα τους προφήτες του τέλους της Ιστορίας, της επιστήμης, της εξέλιξης, της ανθρωπότητας. Στην καλύτερη περίπτωση όλοι αυτοί έχουν τις επιδόσεις χαρτορίχτρας. Πιστεύω στη μεγαλοφυΐα της φύσης και της ανθρωπότητας. Η χώρα μας περνάει μεγάλη οικονομική κρίση σήμερα, αλλά έχει περάσει πολύ χειρότερες και επιβίωσε. Οι γονείς και οι παππούδες μας έζησαν τη γερμανική κατοχή και οι πρόγονοί μας την τουρκική δουλεία μέσα στην ακραία φτώχεια και δυστυχία. Εκείνο που το ευρύ κοινό δεν έχει συνειδητοποιήσει είναι ότι ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη μια μεγαλύτερη κρίση παγκόσμιων διαστάσεων: της κλιματικής αλλαγής. Μπροστά της η οικονομική κρίση είναι νάνος. Λόγω της ανθρώπινης μυωπίας βαθμιαία αλλάζουμε τη βιόσφαιρα επικίνδυνα. Σύντομα οι ακτές θα βυθίζονται κάτω από τη θάλασσα, τα ακραία καιρικά φαινόμενα που ήδη βιώνουμε γίνονται όλο και συχνότερα, ξεχασμένες νόσοι ήδη κάνουν την εμφάνισή τους, όπως δάγκειος πυρετός, ελονοσία, ιός του Δυτικού Νείλου. Η ξηρασία επηρεάζει τη γεωργία και την οικονομία. Τα έμβια είδη που στηρίζουν και την ανθρώπινη ζωή εξαφανίζονται με αυξανόμενους ρυθμούς. Η ανθρωπότητα καλείται άμεσα να επιδείξει αλτρουισμό και συλλογική δράση. Είναι η πρώτη φορά που στην Ιστορία διακυβεύεται το μέλλον των απογόνων μας και η ίδια η ύπαρξη του πολιτισμού. Είναι η πρώτη φορά που καλούμαστε να αντιδράσουμε συνολικά ως ανθρωπότητα άμεσα και δραστικά. Άμεσα θα πει τώρα, σήμερα, και δραστικά θα πει άμεση εγκατάλειψη των ορυκτών καυσίμων και υιοθέτηση ανανεώσιμων ενεργειακών πολιτικών. Στην πρόσφατη Σύνοδο του Παρισιού αποφασίστηκε η εθελοντική συνδρομή στις αδύνατες οικονομικά χώρες με \$100 δισεκατομμύρια ετησίως για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Καμιά χώρα όμως δεν δεσμεύτηκε απολύτως για συγκεκριμένες περικοπές των εκπομπών και οικονομική συνδρομή. Η γη βρίσκεται στο σημείο που χρειάζεται τον αλτρουισμό σε παγκόσμιο πλέον, όχι μόνο εθνικό, επίπεδο. Έχουμε την επιστημονική γνώση για τούτο και χρειαζόμαστε μόνο την πολιτική θέληση και το ηθικό θάρρος για να μην περάσουμε στην Ιστορία ως οι μωροί που κατέστρεψαν το μέλλον των παιδιών τους.